

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/23/7-19>

Kərim Novruzov

Ağdam rayon 95 sayılı tam orta məktəb
atillanovruzov55522@gmail.com

**İRSİYYƏT, AİLƏ, ƏTRAF ALƏM, MƏKTƏB VƏ TƏHSİLİN VƏHDƏTİNDƏ
FƏRDİN SOSİALLAŞMASI VƏ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMI**

Xülasə

Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi məsələləri bütün dövrlərdə pedaqogikanın tədqiq etdiyi problemlərin episentridə olmuşdur. Amma inkişaf anlayışının məzmununun necə dərk edilməsindən asılı olaraq, məsələyə yanaşma tərzı həmişə öz müxtəlifliyi ilə fərqlənmişdir. Şəxsiyyətin inkişafı ömür boyu davam edir.

Müxtəlif yaş dövrlərində bu inkişaf özünəməxsusluqları ilə fərqlənir. Şəxsi keyfiyyətlərində və fəaliyyətində ictimai tərəqqi meyllərini nə qədər əks etdirirsə, onda bir o qədər parlaq və spesifik sosial əlamətlər və keyfiyyətlər ifadə olunur. Şəxsiyyət mövzusu haqqında müxtəlif dövrlərdə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir.

Sovet psixologiyasında şəxsiyyətin 50-dən çox tərifı məlumdur. Bu gün şəxsiyyət haqqında hamı tərəfindən eyni dərəcədə qəbul edilən tərif olmasa da, müəlliflərin demək olar ki, hamısı şəxsiyyəti xarakterizə edərkən iki cəhətə diqqət yetirirlər: 1) Məlumdur ki, insanın mahiyyəti öz gerçəkliyində ictimai münasibətlərin məcmusundan ibarətdir 2) Şəxsiyyət ictimai münasibətlərə daxil olmaqla öz həyat şəraitini fəal şəkildə dəyişməyə başlayır, münasibət subyektinə, fəaliyyət subyektinə çevrilir. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyət ancaq şüür və mənlik şüurunun yaranması ilə birlikdə əmələ gəlir və ümumi olaraq mürəkkəb fenomendir.

Açar sözlər: şəxsiyyət, ailə, pedaqogika, sosial mühit, irs

Kərim Novruzov

Ağdam District Secondary School No. 95
atillanovruzov55522@gmail.com

**Socialization and personality problem of the individual in the unity of heritage,
family, the environment, school and education**

Abstract

The issues of personality development and education have been at the epicenter of the problems explored by pedagogy at all times. But depending on how one perceives the content of the concept of development, the way of approaches in the issue has always differed in its diversity. Personality development lasts a lifetime.

This development differs for its uniqueness at different ages, The more one reflects the tendencies of social progress in personal qualities and performance, the more bright and specific social traits and qualities are expressed. Different views have been expressed about the subject of identity at different times.

More than 50 definitions of personality are known in Soviet psychology. Although there is no definition of identity today that is equally accepted by everyone, almost all authors focus on two aspects when characterizing the personality: 1) It is known that the essence of a person consists in the totality of social relations in his reality 2) Personality begins to change his or her living conditions actively, including social relations, becoming the subject of a relationship, the subject of

an activity. This means that the personality is formed only together with the emergence of consciousness and self-consciousness and is a complex phenomenon in general.

Keywords: *personality, family, pedagogy, social environment, heritage*

Giriş

A.S.Makarenko şəxsiyyətin formalaşması prosesini təhlil edərkən uşağın mühitlə münasibətləri sisteminə xüsusi diqqət yetirirdi. O göstərirdi ki, uşağın ətraf aləmlə münasibətləri təkə mühitin təsiri ilə deyil, həm də uşağın özünün fiziki və mənəvi inkişafı ilə əlaqədar olaraq mürəkkəbləşir, yeni çalarlar kəsb edir. K.Marks başqa adamı “ən böyük sərvət” adlandırır. O yazırdı ki, insan həmişə başqa insan kimi ən böyük sərvətə tələbat hiss edir. İnsanın bütün mənəvi tələbatları onun əmək və ünsiyyət tələbatlarının inkişaf səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Politologiyada şəxsiyyətin siyasi dəyərləri, normaları, davranış qaydalarını mənimsəməsi və onları öz fəaliyyətində reallaşdırması hadisəsi siyasi sosiallaşma anlayışı ilə ifadə edilir. Müasir sosiallaşma nəzəriyyəsinin kökü XIX əsr fransız sosioloqu Q.Tardın əsərlərinə gedib çıxır. O, ilk dəfə olaraq sosial təsir və qarşılıqlı təsir vasitəsilə sosial normaların yayılması prosesini izah etməyə cəhd etmişdir.

Q.Tardın fikrincə, müxalifət səviyyələrdə özünü göstərən təlqinetmə nümunəvi sosial münasibət kimi qiymətləndirilə bilər. Politologiyayı ilk növbədə sosiallaşma prosesinin siyasi aspekti maraqlandırır. Bu məqsədlə hətta xüsusi “siyasi sosiallaşma” anlayışından istifadə olunur. “Siyasi sosiallaşma” anlayışı ilk dəfə olaraq Q.Xaymenin 1959-cu ildə çapdan çıxmış “Siyasi sosiallaşma” adlı əsərində işlənmişdir. Siyasi sosiallaşma hadisəsinin tədqiqində J.Dayson və K.Priutin 1969-cu ildə çap olunmuş “Siyasi sosiallaşma” kitabı xüsusi rol oynayır. E.Erikson, E.Fromm siyasi sosiallaşma hadisəsini psixanaliz istiqamətində təhlil edir. Onların fikrincə, siyasi fəaliyyətdə təhtəşür ünsürləri mühüm rol oynayır və buna görə də siyasi sosiallaşma insanın hiss və təsəvvürlərinin gizli şəkildə siyasiləşməsi prosesi kimi meydana çıxır. C.Rismanın “Kütlə içərisində tülkü” əsərində siyasi sosiallaşmanın əsas amilləri və şərtləri nəzərdən keçirilir. Şəxsiyyətin siyasi həyata qoşulması “siyasi maraq” və “siyasi apatiya” mexanizmlərinin təsiri sferasına aid edilən hadisə sayılır. Antropologiyada isə şəxsiyyətin inkişaf qanunları belədir: fərdin həyatı fəaliyyəti eyni zamanda onun bütün əsas funksiyalarının təzahürüdür. Başqa sözlə desək, insanın həyat fəaliyyəti eyni zamanda onun işi, ünsiyyəti, səbəbi, hissiyyəti və idrakıdır. Antropoloqlar tərəfindən kəşf edilən bu qanun bütöv şəxsiyyət anlayışının mahiyyətini ifadə edir. N.G. Çernişevski elmi antropologiyanın əsas prinsipini izah edərək yazırdı: “Bu prinsip ondan ibarətdir ki, insana yalnız bir təbiətə malik olan varlıq kimi baxmaq lazımdır ki, insan həyatını müxtəlif təbiətlərə aid olan müxtəlif yarıya bölməsin. İnsanın fəaliyyətinin hər bir tərəfini onun bütün orqanizminin fəaliyyəti kimi qəbul edin. Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarına nəzərən demək olar ki, bu sahədə tərbiyə işini aparan hər bir müəllim üçün bu qanunlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim pedaqoji prosesin aparıcı qüvvəsidir. Pedaqoji prosesin uğurları da, uğursuzluqları da onun fəaliyyətinin nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Pedaqoji təcrübədə həmişə qabaqcıl müəllimlərlə yanaşı, adi müəllimlər də olub. Bu, təbiidir. Adi müəllimlər təcrübə topladıqca yeniliklərə açıq olub, onları öz təcrübəsində tətbiq edə-edə qabaqcıl müəllimə çevrilə bilirlər. Lakin onlara bunun yolunu göstərmək lazımdır”. Müasir təhsil konsepsiyaları bu gün müəllimlərin çiyinlərinə daha ağır yük qoyub. Əgər əvvəllər bilik vermək müəllimin əsas vəzifəsi idisə, müasir dövrdə o, şəxsiyyəti inkişaf etdirməlidir. Bu, çox çətin, mürəkkəb, xalq üçün və onun inkişafı üçün taleyüklü bir vəzifədir. Müəllimlər bunu bilməklə yanaşı, pedaqoji fəaliyyətlərində əməli şəkildə tətbiq etməlidirlər.

Eyni zamanda unutmamaq olmur ki, tərbiyə işlərini yalnız məktəbdə həyata keçirməklə yüksək səmərə əldə etmək inandırıcı görünmür. Alimlər bu məntiqə əsaslanaraq məktəb, ailə və ictimaiyyətin birgə işinin həyata keçirilməsini şəxsiyyətin inkişafı kontekstində pedaqoji səmərəliliyin əldə olunması yolu kimi mənalandıraraq, onların birgə işinin formalarını, sinifdaxaric və məktəbdənkənar tərbiyə işlərinin məzmununu açıqlaya bilmişlər. Beləliklə bu qənaətə gəlmək olar ki, yaşadığımız cəmiyyət hər birimizin əməyinin məhsuludur. Nə əkiriksə, onu da biçirik. Hesab edirəm ki, “bir nəfər hamı kimi, hamı bir nəfər kimi” və ya “birimiz hamımız

üçün, hamımız birimiz üçün” şüarı strateji hədəflərimizə çatmaq üçün yeganə və inkaredilməz çıxış yoludur (Əliyev, Əliyeva, Cabbarov, 2011).

Şəxsiyyət sözü latın dilində “persona” deməkdir. Bu söz ilkin mənasında qədim yunan teatrlarında aktyorların üzünə taxdığı maskanı ifadə edirdi. Mahiyyətə bu termin ilkin mənasında teatr fəaliyyətində komik və ya faciəvi obrazları göstərmişdir. Beləliklə, “şəxsiyyət” ilkin mənasında müəyyən rol oynayan sosial obraz olmuşdur. Şəxsiyyət problemi müasir pedaqogika, psixologiya, etika, sosiologiya və digər elmlərin daim diqqət mərkəzində durmuşdur. Şəxsiyyətin xarakteristikasının hərtərəfli öyrənilməsi onun fəaliyyətinin səmərəli idarə olunması üçün yaxşı zəmin yaradır. Şəxsiyyət ictimai-tarixi kateqoriyadır. İnsan bir tərəfdən, bioloji varlıq kimi heyvandan fərqli olaraq şüurla, nitqlə əhatə olunub əmək bacarığı ilə fərqlənməklə ətraf aləmi dərk edərək, ona fəal təsir edib dəyişdirə, yeniləşdirə bilirsə, digər tərəfdən insan həm də ictimai varlıqdır. Şəxsiyyətin zənginliyi onun başqaları ilə çoxşaxəli əlaqələrindən, həyat və təbiətlə münasibətlərinin fəallığından asılıdır. Şəxsiyyət müxtəlif əlaqələr şəraitində olmaqla, həm də siyasi mühitdə fəaliyyət göstərir. Şəxsiyyət daim ideoloji əlaqələr mühitində olur. Şəxsiyyətin ünsiyyət dairəsi geniş olduqca, onun ictimai həyatın müxtəlif cəhətləri ilə əlaqələri rəngarəng olur, o, ictimai əlaqələr aləminə daha çox nüfuz edir, onun mənəvi aləmi daha çox zənginləşir və inkişaf edir. Cəmiyyətdə formalaşan insanın əlaqələr sistemi şəxsiyyətin dolğun və aparıcı keyfiyyətlərinin cəmində: insanlarla münasibətində, əmək alətlərinə, özünə münasibətində ortaya çıxır. Bu sistemin bütövlüyü, ahəngdarlığı, ziddiyyətliyi şəxsiyyətin bütövlüyündə və digər xüsusiyyətlərində özünü büruzə verir. Sosial və istehsal əlaqələrinin çoxşaxəliliyində insan inkişaf edir və bu inkişaf onun psixikasının formalaşması, şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin təkmilləşməsi üçün real zəmin yaradır. Şəxsiyyətin xassələrinin formalaşması sinir sistemi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən - temperamentdən, neyrodinamik və konstitusion - biokimyəvi proseslərdən də asılıdır. Bu mənada müasir pedaqogika elmində şəxsiyyət fərdi inteqrasiya orqanı kimi də tədqiq edilir. Şəxsiyyət pedaqoji və psixoloji baxımdan müxtəlif xüsusiyyətlərlə, ilk növbədə ictimai fəallıq, motivlərin davamlı sistemi, şəxsi məna və münasibət kateqoriyaları ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, şəxsiyyət müasir pedaqogika və psixologiya elmində biogenetik, sosiogenetik və psixogenetik elementlərin məcmusu hesab edilir. Şəxsiyyət insan varlığının bir sıra keyfiyyət və vəziyyətinin təzahürü formasıdır. İnsan ümumi anlayışdır. O, bioloji növün bir kateqoriyasıdır. Fərd bioloji varlığın insan növüdür. Şəxsiyyət isə insanı digər bioloji canlılardan fərqləndirən sosial varlıqdır. Şəxsiyyətin sosial mahiyyətini insanın tərbiyə aldığı və iştirak etdiyi ictimai quruluş, mədəniyyət müəyyənləşdirir. Müasir pedaqogika və psixologiyada şəxsiyyət anlayışına birmənalı yanaşmamışlar. Tədqiqatçıların əksəriyyəti hesab edir ki, həyatı boyu formalaşan, özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri, müəyyən təfəkkürü, davranış tərzini, hissləri, ictimai münasibət və ünsiyyəti olan insan şəxsiyyət adlanır (Şəxsiyyət haqqında başqa tərif və fikirlər də vardır).

Şəxsiyyətin aşağıdakı əlamətləri vardır:

- 1) Şəxsiyyət şüura malik olmalıdır.
- 2) Şəxsiyyət nitqə malik olmalıdır.
- 3) Şəxsiyyət ictimai-tarixi təcrübəni mənimsəyə bilməlidir.
- 4) Şəxsiyyət ictimai-tarixi təcrübəni başqalarına ötürə bilməlidir.
- 5) Şəxsiyyət əmək alətlərindən istifadə etməyi bacarmalıdır.
- 6) Şəxsiyyət əməyi və əmək alətlərini qoruya bilməlidir.
- 7) Şəxsiyyət ətraf aləmi yaxşılaşdırmaq haqqında düşünməli və fəaliyyət göstərməlidir.

Hər bir insan fərd kimi dünyaya gəlir, yəni bioloji xüsusiyyətləri ilə insan kimi doğulur, lakin zaman keçdikcə o, şəxsiyyətə çevrilir. Son dövrlərdə insan şəxsiyyəti ilə bağlı bu canlanmaya səbəb cəmiyyətdə şəxsiyyətin rolunun xeyli artmasıdır. Şəxsiyyət ətraf mühitin obyektiv qanunları əsasında formalaşır. Bunun da nəticəsində onun sosial davranışı müəyyən məzmun kəsb edir. İnsanın onu əhatə edən fiziki və sosial mühiti öyrənməsi uzun çəkən bir prosesdir. Bu öyrənmə prosesi onun həyatının sonunadək davam edir. Uşaq bir yaş yarımından sonra “mən” anlayışını başa düşür. Uşaq daim özünü başqaları ilə müqayisə edir. Nəticədə o, ətraf mühitin sosial təcrübəsini qəbul edir, özü də sosiallaşır və formalaşır. Şəxsiyyətin başqa şəxsiyyətlərlə əlaqəsi olmasa, o,

özünü də dərk edə bilməz. Belə ilkin əlaqələr sosial qrup daxilində yaranır. Sosial mühit insanın formalaşmasında güzgü rolunu oynayır. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında şəxsi nümunələr, normal həyat tərzi, normal məişət, xoş ailə münasibətləri, yoldaşlar, bilikli müəllimlər, onu əhatə edən insanların ona qayğısı və s. müsbət rol oynayır. Tədqiqatçılar insanın inkişafını öyrənərkən mühüm asılılıqlar müəyyənləşdirmişlər. Bu asılılıqlar inkişaf prosesi ilə onun tərbiyəsi arasındakı qanunauyğun əlaqələrindən ibarətdir. Şəxsiyyətin tərbiyəsi onun inkişafı ilə bağlı olduğu kimi, tərbiyə özü də inkişafa kömək edir, inkişaf prosesini sürətləndirir. Şəxsiyyət bir ictimai varlıq kimi cəmiyyətsiz yaşaya bilməz. Məhz bu cəhət onun cəmiyyətdə, qrupda, birlikdə, əmək kollektivlərində yerini hər şeydən əvvəl müəyyənləşdirir. Şəxsiyyətlə intensiv tərbiyə işi aparıldıqda, onda kollektivçilik kimi mühüm cəhət formalaşır. Bioloji konsepsiyanın nümayəndələri (Ziqmund Freyd (1856-1939) və b.) şəxsiyyəti sırf təbii varlıq hesab etməklə onun bütün davranışını anadan olarkən özü ilə gətirdiyi, ona xas olan tələbatların, maraqların, instinktlərin təsiri ilə izah edirlər. Psixodinamik istiqamət adlanan Z.Freyd təliminə görə, şəxsiyyətin davranışı bioloji təsir və instinktlərdən asılılıqda olur və bunlar da öz növbəsində qorxu (ölüm) və ya razılıq əlamətidir. İnsanın davranışı iki prinsipə - “zövq və həzz alma prinsipinə” və cəmiyyətin tələblərinə müvafiq “reallıq prinsipinə” tabe edilir. Sosioloji konsepsiyanın nümayəndələri insanın bioloji varlıq kimi doğrulmasını qəbul etməklə yanaşı, ünsiyyətdə olduğu sosial qrupların təsiri ilə təcridən sosiallaşması fikrini müdafiə edirlər. İnsanın sosial inkişafı onun cəmiyyət həyatına daxil olması ilə başlayır. Sosial inkişaf psixi, mənəvi, intellektual inkişaf və dəyişikliklə bağlıdır (yaddaşın, təfəkkür və iradənin inkişafı), mənəvi cəhətdən inkişaf (əxlaqi cəhətdən kamilləşmə, şüurun dəyişməsi), intellektual inkişaf (biliyin zənginləşməsi, dünyagörüşün genişlənməsi) və s. Sosioloji konsepsiya təsdiq edir ki, şəxsiyyət sosial təzahürdür. O, zamanla sıx bağlı olub, tarixən insana nə xas olmuşsa, onu əks etdirir. Şəxsiyyətin keyfiyyətləri anadangəlmə deyil, sosial və mədəni inkişaf nəticəsində yaranır. Şəxsiyyətin həyatı, onun ünsiyyət və münasibətdə olmasıdır, onun daim biliklər qazanması, inkişafı ilə əlaqədardır. Bəzi tədqiqatçılar göstərir ki, şəxsiyyət - yalnız onun sosial keyfiyyətləridir. Belə ki, hər hansı bir fərd o halda şəxsiyyətə çevrilir ki, o artıq şüurlu fəaliyyət göstərir və ictimai münasibətlərdədir. Şəxsiyyət – onun cəmiyyətdə fəal mövqə tutması və ictimai münasibətlərin məcmusu ilə xarakterizə edilir. Görkəmli alman pedaqoqu Fridrix Frebel (1782-1852) göstərirdi ki, təbiətdə hər şey inkişafdadır, insan da ömrü boyu dayanmadan inkişafdadır. F.Frebel inkişaf prinsipini varlığın əsas qanunu hesab edirdi. İnsan cəmiyyətdə özünü bir şəxsiyyət kimi hiss etdikdə şəxsiyyətin sosial statusu meydana gəlir. Sosial sistemdə məqsədyönlü və düşünülmüş təhsil-tərbiyə yolu ilə insan şəxsiyyət kimi formalaşır və inkişaf edir. İnsanın inkişafı çox mürəkkəb, uzun sürən və ziddiyyətli prosesdir. Bizim orqanizmədə dəyişiklik bütün ömrümüz boyu baş verir. Xüsusilə, uşaq və gənlik dövründə insanın fiziki göstəriciləri və mənəvi dünyası intensiv dəyişir. Müasir pedaqogika şəxsiyyətə inkişafda, dinamikada olan tam bir sistem kimi baxır. Burada bioloji və sosioloji xüsusiyyətlər ayrılmazdır. Şəxsiyyət ictimai həyatın məhsulu olmaqla həm də canlı orqanizmdir. Şəxsiyyət və onun inkişafı haqqında digər bir nəzəri fikir interaksionistik istiqamətdir. Bu istiqamət “rollar nəzəriyyəsi” adı altında da məşhurdur. Bu istiqamətin əsasını Amerika sosioloqu və psixoloqu, “rollar nəzəriyyəsi”nin banisi C.Mid (1863-1931) qoymuşdur. Onun fikrincə, insan daima cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqədə olduğuna görə şəxsiyyətin necə davranacağını qabaqcadan müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Bu nəzəriyyəyə görə, şəxsiyyətin əsas mexanizmi və strukturunu onun rol şəraiti təşkil edir. Şəxsiyyət və onun inkişafı üzrə diqqəti cəlb edən pedaqoji-psixoloji istiqamətlərdən biri də şəxsiyyətin humanistik nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə insanların davranışını heyvanların davranışı ilə bütünlükdə və ya qismən eyniləşdirən konsepsiyaya alternativ olaraq yaranmışdır. Humanist nəzəriyyənin tərəfdarları ilk növbədə insanın hərtərəfli inkişafını, “olduğu kimi görünməsi, göründüyü kimi olması”nı, insanın bugünkü real həyatı necə başa düşməsini, onu dərk etməsi və qiymətləndirməsi məsələsini öyrənib tədqiq etməkdir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları (Amerika alimləri K.Rocers və A.Maslou) şəxsiyyətə cəmiyyətdəki həyat və fəaliyyət prosesində yaranan hər hansı bir psixoloji törəmə kimi, insan təcrübəsinin inkişafı, ictimai davranış normalarının mənimsənilməsi, ierarxiya tələbatlarının, davranış motivlərinin forması kimi baxırlar. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları həmçinin insanı hiss və duyğularla yaşayan

varlıq kimi götürməklə, ona öz imkanlarını həyata keçirmək üçün kömək etmək lazım olduğunu bildirlər. Onlar göstərilir ki, insan təbiəti təkmilləşməyə, inkişaf etməyə, özünü aktuallaşdırmağa, özünüifadəyə və özünütəsdiqə istiqamətlənmişdir. İnsanın inkişafı və onun şəxsiyyət kimi formalaşması üç başlıca amilin – irsiyyət, mühit və tərbiyənin qarşılıqlı təsiri ilə həyata keçirilir. Bəzi yeni elmi ədəbiyyatda fəaliyyət də bir amil kimi göstərilir. İrsiyyət dedikdə, valideynlərdən uşaqlara müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlərin irsən keçməsi başa düşülür. Fiziologiyada isbat olunmuşdur ki, cinsi hüceyrədə olan xromosomlar nəsillər arasında bir növ keçid körpüsü rolunu oynayır; bu əsasda yaranan sinir sistemi insanın təlim almasına və tərbiyə olunmasına imkan yaradır.

Fiziologiyada o da isbat olunmuşdur ki, insanların böyük əksəriyyətinin irsi imkanları normada olduğundan, onların psixoloji inkişaf imkanları da oxşardır; eyni yaş dövründə və eyni şəraitdə normal inkişaf edən insanların əksəriyyətində psixoloji xüsusiyyətlər təqribən bir-birinə yaxın olur. Uşağın malik olduğu irsi və anadangəlmə əlamətlər uşaq şəxsiyyətinin inkişafı üçün müəyyən fizioloji imkan rolunu oynayır. İrsiyyətin daşıyıcısı genlərdir. Müasir elm sübut etmişdir ki, orqanizmin xassələri gen kodunda şifrələnmişdir. Orqanizmin xassələri haqqında bütün informasiyalar məhz orada toplanmışdır. Valideynlərdən uşaqlara həm fiziki əlamətlər (bədən quruluşunun xüsusiyyətləri, saçın, gözün, dərinin rəngi və s.), həm də fizioloji əlamətlər (ali sinir sisteminin xüsusiyyətləri, sinir hüceyrələrinin sayı, psixi pozğunluqları yaradan patoloji qüsurlar, bəzi xəstəliklər – hemofiliya, şəkər və s.) irsən keçir. Nəzərə almaq lazımdır ki, anadangəlmə əlamətlərin heç də hamısı irsi əlamət hesab edilə bilməz. Bu cür əlamətlərin bəziləri ana bətnində daxili və xarici mühitin təsiri ilə yarana bilər. İrsi əlamət bir nəsildə deyil, bir çox nəsillərdə üzə çıxır və mühitin təsirinə davamlı olur. Anadangəlmə əlamətlər isə bir nəsildə müşahidə edilir və sonrakı nəsllə keçməyə də bilər. Odur ki, irsi əlamətlərlə anadangəlmə əlamətlər arasında fərq vardır. Pedaqogika elmində şəxsiyyətin formalaşması, inkişafı və tərbiyəsi məsələsində irsiyyətin mövcudluğu nəzərə alınmaqdadır (Əliyeva, Məmmədova, 2014). Müasir təlim texnologiyaları. Bakı.). Şərq pedaqoji fikrində, Azərbaycan folklor nümunələrində şəxsiyyətin inkişafında irsiyyətin rolu öz ifadəsini tapmışdır. Xalqımızın atalar sözlərində deyilir: “Ot kökü üstə bitər”, “Namərd gəlib mərd olmaz, mərd olmasa atası”, “Quyuya su tökməklə quyuda su olmaz” və s.

Dahi Nizami Gəncəvi bu xüsusda belə yazırdı:

Zatı pis olana, üz göstərmə sən,
Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən.

Məhəmməd Füzuli irsiyyətə, zata, kökə üstünlük verərək obrazlı şəkildə belə deyirdi:

Hər kimin var isə zatında şərərət küfrü,
İstilahatı-ülum ilə müsəlman olmaz.

Marağalı Əvhədi kamil insan yetişdirilməsində irsiyyəti əsas amil hesab etmişdir. O, gənclərə nəsihətində yazırdı:

Sən nəsillə törətmək fikrində olsan,
İsmətsiz qadınla evlənmə, dayan,
Övladın yaramaz, ya oğru olar,
Toxum pis əkilə, pis də verər bar.

İnsanın inkişaf qanunauyğunluqlarının tədqiqinin pedaqoji aspekti üç başlıca problemin öyrənilməsinə əhatə edir. Bunlar intellektual, xüsusi və əxlaqi keyfiyyətlərin irsən gətirilib-gətirilməməsi problemi. Elm sübut etmişdir ki, qabiliyyətlər irsən keçmir, uşaq ancaq imkanlarla doğulur. Təbii imkanlar hazır qabiliyyətlərin əmələ gəlməsi və inkişafı üçün imkanlar yaradan təbii zəmindir. Məsələn, uşaq nitq qabiliyyəti ilə doğulmur, lakin nitq qazanmaq üçün zəruri olan təbii

imkanlarla doğulur. Eləcə də insan yazı yazmaq qabiliyyəti ilə doğulmur, lakin onun barmaqlarının quruluşu, əllərindəki xırda əzələlərin vəziyyəti, əqlinin inkişaf səviyyəsi sonralar yazmaq qabiliyyətinin yaranması üçün təbii imkanlar zəminində əmələ gəlir. Bu təbii imkanlar uşaqlarda fitrən (anadangəlmə) olur. Tanınmış pedaqoq-alimlər etiraf edirlər ki, irsiyyət intellektual qabiliyyətlərin inkişafı üçün əlverişli olmaya bilər. Məsələn, alkoqoliklərin uşaqlarının baş beyin yarımkürələrinin süst hüceyrələri, narkomanlarda pozulmuş genetik strukturlar, irsi psixi xəstəliklər intellektual qabiliyyətlərin inkişafına mənfi təsir göstərir. Müasir pedaqogika uşaqlarda fərqlərin aşkar edilməsini və tərbiyənin ona uyğunlaşdırılmasını deyil, hər insanda olan imkanların inkişafı üçün bərabər və müvafiq şəraitin yaradılmasını münasib sayır. Bir çox xarici pedaqoji sistemlər belə hesab edir ki, təhsil-tərbiyə insanın imkanlarına və qabiliyyətlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Xüsusi imkanların müəyyən olunmasında müxtəlif pedaqoji sistemlərin nümayəndələri arasında ciddi fikir ayrılığı yoxdur. Musiqi, bədii yaradıcılıq, riyazi biliklər, linqvistik, idman və s. imkanlar xüsusi imkanlar hesab olunur. Əxlaqi keyfiyyətlərin və psixikanın irsən keçməsi məsələsi də diqqətçəkicidir. Pedaqogikada belə bir fikir formalaşmışdır ki, şəxsiyyətin əxlaqi keyfiyyətləri irsən keçmir, onlar orqanizmin xarici mühitlə qarşılıqlı təsiri prosesində əldə edilir. İnsan anadan xeyirxah, bədxah, səxavətli və ya xəsis kimi doğulmur. Uşaqlar valideynlərinin əxlaqi keyfiyyətlərini irsən götürürlər. İnsanın necəliyi mühit və tərbiyədən asılıdır, tərbiyə aparıcı rol oynayır. Alimlər genetik proqramı öyrənərkən orada nə xeyir, nə şər, nə də əxlaqla bağlı digər genləri tapa bilməmişlər.

Bunla belə, bir çox alimlər “anadangəlmə şər” nəzəriyyəsinə əsaslanaraq iddia edirlər ki, insanlar xeyirxah və bədxah, doğrucul və ya yalançı doğulurlar. İnsanların və heyvanların davranışını öyrənən zaman əldə edilən məlumatlar belə fikir söyləməyə əsas verir. İnsan bioloji növ kimi bütün tarix boyu cüzi dəyişikliyə uğramışdır. Bu, insan təbiətinin, insan mahiyyətinin gen sisteminin dəyişməzliyinə dair bir sübutdur. İnsan növünün dəyişməsi o zaman ola bilər ki, alimlər onun gen koduna praktiki olaraq müdaxilə üçün vasitə əldə etsinlər. Belə cəhdlər xeyir, yoxsa zərər verəcək, nəyə gətirib çıxaracaq, onu demək çətindir. İnsan şəxsiyyət kimi doğulmur. İnsanın fərdi inkişafı, onun şəxsiyyətinin formalaşması ictimai həyat şəraitindən, ictimai münasibətlər sistemindən, istehsal münasibətlərindən asılı olur. İnsan ancaq sosiallaşma prosesində, yəni ünsiyyət prosesində, başqa insanlarla qarşılıqlı əlaqədə şəxsiyyət olur. İnsanın mənəvi, sosial, psixi inkişafı cəmiyyətdən kənarında baş verə bilməz. Şəxsiyyətin inkişafına mühit amili qüvvətli təsir göstərir (Süleymanova, 2014).

Cəmiyyətin şəxsin ictimailəşməsinə təsiri.

Müasir cəmiyyət fərdin ictimailəşməsinə necə təsir edir? Ölkə coğrafi-mədəni bir fenomendir. Bu, coğrafi məkan, müəyyən sərhədlərə sahib olan təbii şəraitdə ayrılan ərazidir. Müəyyən ölkələrin təbii və iqlim şəraiti fərqlidir, sakinlərə və dolanışıqlarına birbaşa və dolaylı təsir göstərir.

Ölkənin obyektiv şəraitinin bir insanın ictimailəşməsinə təsir göstərməsi, əsasən necə istifadə edildikləri, etnik qruplar, cəmiyyəti və dövlətin nəzərə alınması ilə müəyyən edilir. Sosiallaşma prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir.

Uyğunlaşma mərhələsi (Doğuş - Yeniyetmə dövrü). Bu mərhələdə sosial təcrübənin qeyri-tənqidi öyrənilməsi baş verir, ictimailəşmə əsas mexanizmi təqlid edir. Başqaları arasında özünü ayırmaq istəyinin görünüşü şəxsiyyət mərhələsidir. İnteqrasiya mərhələsi, etibarlı, ya da əlverişsiz ola biləcək cəmiyyətin təbii. Əmək mərhələsi. Bu mərhələdə sosial təcrübə ətraf mühitə təsir göstərir.

Məhsul yığımı mərhələsi. Bu mərhələ sosial təcrübənin yeni nəsillərə ötürülməsi ilə xarakterizə olunur.

Körpəlik mərhələsi (0-1,5 ildən). İnkişafın dinamikası anadan asılıdır. Körpə ilə emosional ünsiyyət kəsimi uşağın psixoloji inkişafında kəskin yavaşlamağa səbəb olur.

Erkən uşaqlıq mərhələsi (1,5-4 yaş arasında). Bu mərhələ müstəqilliyin formalaşdırılması ilə əlaqələndirilir. Uşaq gəzməyə başlayır, defekasiya aktlarını yerinə yetirərkən özünü idarə etməyi öyrənir.

Cərimə mərhələsi (4-6 yaşa qədər). Bu mərhələdə uşaq bir insan olduğuna inanır, necə danışmağı, dünyanı mənimsəməyi öyrənir.

Gənc məktəb yaşları ilə əlaqəli mərhələ (6-11 yaş arasında). Bu mərhələdə uşaq artıq ailə daxilində inkişaf edir, gələcək fəaliyyətlər haqqında məktəbdə biliklərə yiyələnir və yeni mərhələyə keçir. Uşaq məktəbdə uğur qazanmağın yollarını mənimsəyir. Məktəbdəki uğursuzluqlar isə nəticə çıxarmaq üçün vasitə olur.

Yetkinlik dövrü (11-20 yaşadək). Bu mərhələdə eqoizmin mərkəzi forması formalaşmışdır. Fırtınalı fizioloji böyümə, yetkinlik, başqalarının qarşısında necə göründüyünü, peşəsini, bacarıqlarını tapmaq ehtiyacı. Bunlar bir yeniyetmənin qarşısında dayanan suallardır və bunlar cəmiyyətin tələbləridir.

Yetkinlik mərhələsi (25-55/60 yaş). Bu mərhələdə şəxsiyyətin inkişafına digər insanların təsiri məyyən dərəcədə hiss olunur. Eyni mərhələdə, şəxsiyyət yaxşı, sevimli işlər görməklə, uşaqlara qulluq etməklə həyatından məmnun qalır.

Köhnə qüllənin mərhələsi (55/60 yaşdan yuxarı). Bu mərhələdə insan şəxsiyyət kimi daha da inkişaf edir, həyatın mənasını daha dolğun anlayır və həyatını məntiqi sonluqla başa çatdırmaq ehtiyacından xəbərdar olur. Bu mərhələ müdrikliyi göstərir, ölüm qarşısında həyatda maraqları aşkar edir. Bir insana ictimailəşmənin hər mərhələsində bu və ya digər amillər təsir göstərir.

Sosiallaşma çətin, həyatı bir prosesdir. Bir şəxsin qabiliyyətlərini, bacarıqlarını reallaşdırma bilməsi sosial mühitdən çox asılıdır. Müasir cəmiyyət mürəkkəb şəkildə qurulmuşdur, eyni zamanda vahid, qlobal dəyərlər standartı, müxtəlif mədəniyyətlərin və adət-ənənələrin izləri qoyulduğu mexanizmdir.

Doğuş anından hər kəs ənənələrin, adət, dini və mədəni dəyərlərin rol oynadığı müəyyən bir sosial mühitə düşür. Cəmiyyət insanlar dünyasıdır. İnsan bu dünyada doğulur, yaşayır, inkişaf edir. İnsan doğulduğu gündən bəri başqa bir insanla ünsiyyət qurmalıdır. İnsan ünsiyyət yolu ilə ətrafındakı dünya haqqında bilik alır. Ünsiyyətin köməyi ilə təcrübənin transferi, bəşəriyyət tərəfindən hazırlanan mədəni, mənəvi dəyərlərin assimilyasiyası var. Rabitə sayəsində insanlar hərəkətləri və əlaqələri qiymətləndirməyi, davranış qaydalarını mənimsəməyi, təcrübədə tətbiq etməyi öyrənirlər.

Bir insanın vacib keyfiyyətləri ünsiyyətdə formalaşır. Hər hansı bir cəmiyyətin həyatı daim dəyişir və ziddiyyətlərlə doludur, buna görə də sosial fərqlər qaçılmazdır. Üstəlik, onlar normal, bəzən şəxsiyyətin və bir insanın sosial inkişafının zəruri elementidir. Bu, münaqişələrin cəmiyyətdə yalnız mənfi deyil, həm də müsbət rol oynaya biləcəyi ilə izah olunur. Şəxsiyyətin inkişafının əsas məqsədi insanın özünü, bacarıqları və imkanlarını ifadə etməkdir. Lakin bu keyfiyyətlər digər insanların iştirakı olmadan, təcrid olunmuş vəziyyətdə inkişaf etmir. Cəmiyyətdəki hər bir insan hərəkətlərini qiymətləndirməyi bacarmalıdır (Həmzəyev, 2003).

Dünya təhsilində mövcud olan sistemlərdə mütəmadi islahatların aparılması, təhsilin təşkilinin yenidən qurulması bu sahədə yeni tələbləri ödəyə biləcək alternativ sistemin yaradılmasına və onun tətbiqinə gətirib çıxarır. Lakin aydındır ki, aparılan islahatlar da təhsildə başlıca element olan şəxsiyyətin inkişafının ayrı-ayrı aspektlərini və pedaqoji fəaliyyətin təşkilini, eləcə də onun psixoloji elementlərini nəzərə almağa istənilən nəticəni verə bilməz.

Şəxsiyyətyönümlü təhsilin məqsədi fəaliyyət və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin aşkar olunması və onların məqsədyönlü inkişafı, sosial mədəni normaları özündə ehtiva edən, sosial əhəmiyyətli davranış formasına çevrilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasıdır. Buna görə də təhsilin məqsədini xarakterizə edən amillərdən biri də uşaqlara həssaslıq, estetik və bədii zövq, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, fiziki mədəniyyət, özünəxidmət bacarıqlarını aşılamaqdır.

Təhsildə şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi üçün təlimin təşkilində aşağıdakı məqamları nəzərə almaq lazımdır:

- təhsildə idrak prosesləri ilə bərabər, emosional sferanın da inkişaf etdirilməsi.
- çətin situasiyalara qarşı dözümlülüyün yaradılması;
- özünəhörmətin və özünəmənasibətin inkişaf etdirilməsi;
- həyata optimist, insanlara pozitiv münasibətin formalaşdırılması.

- müstəqillik hissini inkişaf etdirilməsi;
- özünügerçəkləşdirmə motivinin yaradılması..

Bu göstərilən fikirlər şagird və tələbə şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərən mühüm amil kimi pedaqoji fəaliyyətin psixoloji əsasını təşkil edir. Şagirdlərin maddi və psixoloji vəziyyəti pedaqoji prosesin inkişafına böyük təsir göstərir. Ailə vəziyyəti, ailənin maddi durumu sinifdə şagirdlərin davranış və ünsiyyət mədəniyyətinə də böyük təsir göstərir, hətta vahid məktəbli formasının olmaması belə sinfi seçkiliyə gətirib çıxara bilər. Uşaqların vaxtında və lazımınca qidalanmaması, mövsümə uyğun geyimlərlə, lazım olan məktəb ləvazimatı ilə, təlim üçün yararlı müasir texniki avadanlıqla təmin olunmaması onun nailiyyət və keyfiyyətinə təsir edir. Maddi cəhətdən imkansız ailələrin uşaqlarının aşkar edilməsi və onların dəstəklənməsi inkişafda olan insanın gələcəyinin təmin olunması üçün çox əhəmiyyətlidir. Ailə cəmiyyətin ilk tərbiyə ocağı olduğu üçün sosial quruluşun əsasını təşkil edir. Ailə tərbiyəsi elə bir qarşılıqlı prosesdir ki, orda hər iki tərəfə - valideynlərə də, övladlara da zövq, rahatlıq verilməlidir. Ailə tərbiyəsinin məqsədi şəxsiyyətin də keyfiyyət və xassələrini formalaşdırmaqdan ibarətdir ki, şəxsiyyət həyat yolunda qarşılaşdığı çətinlik və maneələri asanlıqla aradan qaldırsın. Müasir təlimin təşkilinə verilən tələblərdən biri kimi bərabər təlim şəraitinin yaradılmasında sosial-psixoloji mühitin təşkilinə də böyük önəm verilir və demək olar təlim prosesinin sonrakı nailiyyəti bu mühitin düzgün təşkilindən çox asılıdır. Sosiallaşma nəticəsində fərd özünün daxil olduğu sosial qrupda olan davranış normalarını mənimsəyir. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında şəxsi nümunələr, normal həyat tərzini, normal məişət, xoş ailə münasibətləri, yaxşı yoldaşlar, bilikli müəllimlər, onu əhatə edən insanların ona qayğısı və s. müsbət rol oynayır. Sosial-psixoloji mühitə şagirdin həm digər insanlarla, həm də öz daxili aləmi ilə təlimə həvəsinin formalaşmasına təsir edən qarşılıqlı əlaqələrin bütün növləri aiddir: “şagird-şagird”, “müəllim-şagird”, “müəllim-şagird-valideyn”, “müdiriyyət-şagird-valideyn”, “dostlar-şagird”. Şagird üçün sosial mühit dedikdə mürəkkəb sosial-psixoloji atmosferin təzahür etdiyi məktəb sinfi də başa düşülür. Bu zaman qrup üzvlərinin davranış və fəaliyyətinin uzlaşmasına gətirib çıxaran qrup inteqrativliyi, sinfin məqsədlərinin, maraqlarının və əxlaqi dəyərlərinin məcmusu, intellektual bilik, yəni sinfin ümumi rəyinin formalaşmasına xidmət edən tez və asan şəkildə ümumi dil tapa bilmə qabiliyyəti nəzərə alınır. Bir çox hallarda müəllim şagirdləri idrak səviyyəsi baxımından qarışıq qruplarda fəaliyyətə cəlb edə bilər. Bu zaman müəllimin bircə təlimatı qrup daxilində güclü şagirdlərin zəif şagirdlərə öyrətməsini təmin edə bilər. Müəllim tapşırığın icrası ilə bağlı təlimatlar verərkən xüsusi ilə qeyd edir ki, qrup işini təmin edəcək şəxsi o özü müəyyənləşdirəcək. Onların birgə fəaliyyətinin nəticəsini kimin təqdim edəcəyi məlum olmadığından güclü şagirdlər məsələnin incəliklərini aşağı idrak səviyyəsi nümayiş etdirən yoldaşlarına söyləyirlər. Bu zaman bütün şagirdlərin təlimə cəlb edilməsi təmin olunmaqla bərabər, şagirdlərdə digər insani dəyərlər də formalaşır. Bu da birgə fəaliyyət, əməkdaşlıq, qayğıkeşlik, dəstək, özgəsinin uğuruna sevinmək və s.dir. Şagirdlərin maraqlarının nəzərə alınması, onların təlimə cəlb edilməsi nailiyyətlərinin yüksəldilməsində mühüm amillərdən hesab edilir. Buna görə də müəllim hər bir şagirdi tədqiqat obyektinə çevirməli və onların maraqlarını öyrənməlidir. Tapşırıqlar məhz bu baxımdan tərtib edilməlidir. Maraqları üst-üstə düşən uşaqların birgə fəaliyyəti çox səmərəli nəticə verir. Bunu da nəzərə alan müəllim onları təlim prosesində bir qrup ətrafında birləşdirməli və maraqların inkişafına yol açmağı bacarmalıdır. Şagirdlərin maraqlarının düzgün təşkili onlara təlimdə daha çox stimül verir və yeni axtarışlara sövq edir. Sosial-psixoloji mühitin yaradılması elə bir yanaşmaya əsaslanmalıdır ki, bu zaman pedaqoji prosesə əsas olan vadaretmə elementi uşağın maraqlarının və şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə tarazlaşdırılsın. Münasib olmayan sosial-psixoloji mühitə valideyn iclaslarının aparılmasının ənənəvi metodu misal ola bilər.

Valideyn iclaslarının vəzifələrindən biri hər bir şagirdin nailiyyətlərinin və dərəcə münasibətinin səviyyəsi haqqında məlumatın valideynlərin nəzərinə çatdırılması hesab edilir. Beləliklə, şagirdin şəxsiyyətinin inkişafına aid olan gizli məlumat aşkarlanır. Bu isə uşağın belə problemləri olan valideynlərdə mənfi hissələrin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır və kənar şəxslərin müzakirə mövzusu olur. Buna görə də sosial-psixoloji mühitin düzgün təşkili baxımından valideyn iclaslarında ayrı-

ayrı şagirdlərin inkişafı problemlərinə toxunmamaq və yalnız sinif kollektivinin həyatının təşkili məsələlərini müzakirə etmək, yalnız məxfi olaraq və fərdi görüşlərdə bəzi məqamları valideynlərin nəzərinə çatdırmaq olar. Bərabər təlim şəraitinin əlverişli yaradılması üçün müəllim və şagird arasında isti və qayğıkeş münasibətlərin yaradılması vacib şərtlərdən biridir. Bu istiqamətdə fəaliyyətini düzgün qura bilməyən müəllim çox keçmədən təlimdə şagirdin geriləməsinin şahidi olacaqdır. Pedaqoji fəaliyyət bilavasitə ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirilir. Ünsiyyətdə pedaqoji-psixoloji yanaşmanın spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, burada diqqət başlıca olaraq ünsiyyətin strukturunun təhlilinə, şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətdə, eləcə də idrak və ünsiyyət prosesində özünüdərk formalaşma dinamikasına yönəlmişdir. Pedaqoji ünsiyyət- müəllimlərin şagirdlərlə dərslə, dərslənkənar müəyyən pedaqoji funksiyaların yerinə yetirilməsinə, əlverişli psixoloji iqlimin yaradılmasına, təlim fəaliyyətinin, müəllimin şagirdlərlə və şagirdlərin öz aralarındakı münasibətlərin optimallaşmasına yönələn peşəkar ünsiyyətdir. Çünki prosesin məzmunlu, maraqlı, məqsədyönlü, səmərəli və faydalı həyata keçirilməsi pedaqoji ünsiyyətdən çox asılıdır.

Professional pedaqoji ünsiyyət müəllim və şagirdlərin üzvi sosial- psixoloji qarşılıqlı əlaqəsidir ki, onun da məzmunu informasiya mübadiləsi, tərbiyəvi təsirin göstərilməsi, kommunikativ vasitələrin köməyi ilə qarşılıqlı münasibətin təşkilidir. Bəzən uşaqlar müəyyən yaş dövrlərində valideynləri ilə öz problemlərini paylaşa bilmir, qarşı tərəfdən etinasızlıq, ya da aqressivlik gördükləri üçün əməkdaşlıq etmirlər, bu da bəzi hallarda sinifdə də digər uşaqlarla konfliktlərə gətirib çıxara bilər. Belə hallarda müəllim şagirdlərə qarşı daha diqqətli və həssas davranmağı bacarmalıdır, onların problemlərini həll etmək üçün çıxış yolu axtarmalı və şagirdlərin diqqətini təlim-tərbiyə prosesinə cəlb etməlidir. Ünsiyyəti düzgün təşkil etmək üçün müəllim həmin prosesin səmərəli təşkili ilə bağlı məlumatları yadda saxlayıb, yada salmağı bacarmalı, başqa sözlə, özünün kommunikativ hafizəsini inkişaf etdirməlidir. Eyni zamanda şagirdlərlə ünsiyyətdə öz müşahidəçiliyini inkişaf etdirməlidir. Səmərəli pedaqoji ünsiyyət qaydalarına yiyələnməyən, onun sosial-psixoloji mexanizmləri ilə tanış olmayan müəllim öz fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilməyəcək və ciddi çətinliklərlə rastlaşacaq. Bərabər təlim imkanları fərqli sosial vəziyyətdən, şagirdlərinin müxtəlif dərk etməsindən, cinsi, dini və irqi müxtəlifliklərdən və s.-dən asılı olmayaraq düzgün təşkil edilməlidir. Pedaqoji prosesin hərtərəfli inkişaf etməsi üçün bu məqamları nəzərə almaq vacib məsələdir. Ölkəmizdə irqi fərqlərə az təsadüf edilsə də, milli və etnik fərqlərlə tez-tez rastlaşmaq olar. Azərbaycanın bir sıra regionlarında etnik azlıqların yaşaması və bu amilin siniflərin tərkibində də özünü göstərməsi, məsələyə münasibətin ciddiliyini önə çəkir. Belə uşaqların dil baryerləri, adət-ənənə fərqləri, digər uşaqlarla münasibətlərinin qurulması və s. təlimin təşkilində əhəmiyyət verilməli məsələdir. Buna görə də təlimdə bərabər imkanların yaradılması bütün şagirdlərə eyni təlim şəraiti yaradır, pedaqoji proses onların potensial imkanlarını nəzərə almaqla tənzimlənir və inkişaf etdirilir. Cəmiyyət və insan problemi ilə əlaqədar olaraq “insan”, “fərd”, “fərdiyyət” və “şəxsiyyət” anlayışlarının ümumi cəhətlərinin və fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan təbiəti etibarilə bioloji olduğu halda, mahiyyəti etibarilə sosialdır. O, ictimai-tarixi fəaliyyətin və mədəniyyətin subyektidir, dəqiq desək, mövcud ictimai münasibətlərin, ümumdünya tarixi-mədəni prosesin məhsuludur. Fərd - insan nəslinin, özünəməxsus ümumi və spesifik cəhətlərini özündə birləşdirən ayrıca nümayəndəsidir. Deməli, fərd cəmiyyəti və ya sosial qrupu təşkil edən nümayəndələrdən biri kimi özünü göstərir. Fərd həm bioloji, həm sosial, həm də psixi tərəflərə malikdir. Fərddə bu tərəflər bir-birinə cəmlənmiş şəkildə mövcud olur. Beləliklə, fərd özünün antropoloji (bioloji) və ictimai (sosial) tərəflərinə nəzərən etinasızdır. Fərd bizim qarşımıza canlı orqanizmin malik olduğu fiziki və ruhi qabiliyyətlərin məcmusu kimi çıxır. Fərd dedikdə ayrıca bir insan nəzərdə tutulur. Onun ümumi cəhətləri ilə yanaşı, fərdi cəhətləri də var. “Şəxsiyyət” anlayışı biososial varlıq olan insanın ancaq sosial tərəfini ifadə edir və ondakı bu sosial tərəfin inkişaf dərəcəsini göstərir. Şəxsiyyət - yüksək zəkallığı, öz hərəkət və davranışları üçün məsuliyyət hissini, şəxsi ləyaqəti və başqa yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən şəxsdir. Şəxsiyyət müstəqil, sosial cəhətdən çox fəal olan adamdır. Şəxsiyyətin başlıca cəhəti onun ictimai fəaliyyətidir. İnsan anadan fərd kimi doğulur,

şəxsiyyət kimi isə sonralar formalaşır. Əgər fərd anlayışı insanın ictimai münasibətlərin məhsulu olduğunu göstərsə, şəxsiyyət anlayışı onu daha çox bu münasibətlərin subyektini kimi səciyyələndirir. Şəxsiyyət öz mahiyyətinə görə sosialdır, mövcudluq üsuluna görə fərddir. Fərd şəxsiyyətə çevrildikdə, həm də fərdiyyət xüsusiyyətini kəsb edir. Fərdiyyət hər bir fərdi başqalarından fərqləndirən spesifik, özünəməxsus, konkret, bioloji və sosial cəhətlərin məcmusudur.

Hər bir adamın fərdiliyi bir tərəfdən bioloji amillərlə, digər tərəfdən isə sosial mühitlə, ictimai münasibətlər sistemi ilə şərtlənir. Beləliklə, “fərdiyyət” və “şəxsiyyət” anlayışları məzmunca qismən yaxındır. Bu yaxınlıq onda təzahür edir ki, bir tərəfdən bütün şəxsiyyətlər özünəməxsus keyfiyyətlərə malikdir, fərddir, təkrarolunmazdır, digər tərəfdən, məhz fərdilik şəxsiyyətin spesifikliyi ifadə edir. Lakin həmin anlayışları tam eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, əgər fərdiyyət anlayışı insanın təkrarolunmaz xüsusiyyətlərini, orijinallığını ifadə edərsə, şəxsiyyət anlayışı daha çox insanın müstəqilliyini, əqidə möhkəmliyini, şəxsi simasını, prinsipliliyini, çətin vəziyyətlərdə müstəqil qərar qəbul etmək qabiliyyətini göstərir. Fərdiyyət öz ifadəsini insanın təbii əlamətlərində, psixi xassələrində - hafizə, təxəyyül, temperament və xarakterində, onun simasının həyat fəaliyyətinin xüsusiyyətlərində tapır. İnsanın şüurunun bütün məzmunu: fikirləri də, mühakimələri də fərdi rəng alır. Hətta bunlar müxtəlif adamlarda da ümumi olduqda belə, haradasa müəyyən özünəməxsusluqla fərqlənir. Hər bir adam gördüyü işlərdə, irəli sürdüyü mühakimələrdə, insanlara münasibətdə öz xüsusiyyətlərini həkk etdirir. Şəxsiyyət isə yalnız öz xüsusiyyətləri cəhətindən deyil, həmçinin öz sosial-mənəvi keyfiyyətləri cəhətindən nəzərdən keçirilən bir insandır. Bu keyfiyyətlər həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Lakin çox zaman onlar müxtəlif nisbətlərdə insanın həm ləyaqətini, həm də çatışmazlıqlarını özündə birləşdirmiş olur.

Şəxsiyyəti sosial mühitin passiv məhsulu kimi şərh etmək və şəxsiyyətdə fəal ictimai xadimi görməmək düzgün olmazdı. Şəxsiyyətin sosial təcrübəni mənimsəməsi prosesi onun daxili aləmi, istedadı vasitəsilə həyata keçirilir. Şəxsiyyət fərdin sosial keyfiyyətlərinin ifadəsi, onların obyektiv və subyektiv xarakteristikalarının vəhdətidir. Lakin bu heç də bioloji və psixoloji amillərə laqeydlik göstərmək üçün əsas vermir. Professor Mübariz Əmirovun fikrincə, müasir fəlsəfi ədəbiyyatda şəxsiyyətin sosial strukturu haqqında qızgın mübahisələr gedir. Bu struktur insanın davranışının başlıca istiqamətini müəyyən edən obyektiv və subyektiv amillərin, habelə onların tərkib ünsürlərinin məcmusu olub, təkcə şəxsiyyət problemini öyrənmək üçün yox, həm də ona təsir göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Fərdin sosial keyfiyyətləri onun obyektiv surətdə daxil olduğu birliyin təsiri altında onun fəaliyyəti prosesində təşəkkül tapıb inkişaf edir. Şəxsiyyətin sosial strukturunda aşağıdakı ünsürləri qeyd etmək olar:

- a) fəaliyyətin müxtəlif növlərində sosial keyfiyyətlərin reallaşması üsulu;
- b) şəxsiyyətin obyektiv tələbatı və mənafeyi;
- v) cəmiyyətin mənəvi sərvətlərə yiyələnmə dərəcəsi, yəni şəxsiyyətin mənəvi aləmi;
- q) şəxsiyyətin rəhbər tutduğu əxlaqi normalar və prinsiplər;
- d) əqidə və əqidəyə sədaqət.

Hər bir şəxsiyyətdə bu struktur ünsürlərini müşahidə etmək olar. İnkişaf prosesində şəxsiyyətin sosial strukturu daim dəyişilir, təkmilləşir. Şəxsiyyət sosial mühitlə qarşılıqlı təsir prosesində formalaşır. Şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini onun tələbatı təşkil edir. Məhz tələbat insanı müəyyən surətdə və müəyyən istiqamətdə iş görməyə təhrik edir. Tələbat şəxsiyyətin fəallığının mənbəyi kimi meydana çıxır. Hər bir şəxsiyyət təkrarolunmaz ünsiyyətə malikdir. Çünki o, tipik olanla fərdi olanın dialektik vəhdətidir. Ayırı-ayrı adamların fəaliyyətində, davranışında uyğun cəhətlər də vardır.

Ona görə də insanları uyğun, oxşar sosial əlamətlərinə görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar ki, bunları da adətən şəxsiyyətin sosial tipləri adlandırırlar. Şəxsiyyətin sosial tipi insanın öz fəaliyyət növlərini həyata keçirmək üsulları ilə bağlıdır. XXI əsrin global problemləri içərisində insan münasibətləri xüsusi yer tutur. Bu münasibətlər isə doğrudan da kövrəkdir, zərifdir və bəzən adi bir yersiz baxış, təsadüfi sayğısızlıq onlarda dərhal əks olunur, adamların bir-birinə hörmət-izzətini azaldır, qarşılıqlı münasibətlərinə soyuqluq gətirir. Cəmiyyətdə hər bir insan başqaları ilə qarşılıqlı

fəaliyyətdə olmalı və kollektivdə yaşamalıdır. Kollektiv daimi birgə işlə məşğul olan, ümumi məqsədə malik, təhsil və yaxud yaradıcı fəaliyyətlə bağlı olan insanlar birliyi. Bununla belə, hər bir insanda fərdilik, şəxsilik olduğu kimi, ümumilik və kollektivçilik də var. Təəssüf ki, fərdilik və ümumilik həmişə üst-üstə düşmür. Belə olduqda insan seçim qarşısında qalır – güzəştə getsin, yoxsa iddia irəli sürsün? Bəziləri münaqişə yolunu ətrafdakılarla mübarizə, öz maraqları üçün müharibə yolunu seçirlər. Belələrini çox vaxt münaqişəli insanlar da adlandırırlar. Münaqişə (konflikt) – əks maraqların, baxışların və ya fikirlərin toqquşmasıdır. Sosial münaqişələrin bir çox növləri vardır: ailə, peşə istiqamətli, şəxslərarası, millətlərarası, dövlətlərarası və siyasi münaqişələr. Rəqabət münaqişəyə yaxındır. İnsan öz rəqibini hər şeydə – məvacibdə, cəmiyyətdəki vəziyyətində, şöhrətdə, tərifiyəmədə və s. hallarda üstələməyə çalışır. Rəqabət özünü başqasına qarşı qoymağı, fərdiliyin son həddini, insanlara münasibətdə təkəbbürlülüyü, yaxınlara kömək arzusunun olmamasını nəzərdə tutur. Əgər cəmiyyət rəqabət üzərində qurulubsa, onda hər kəs ilk növbədə rəqiblərini məhv etməyə və hər şeyə yalnız özü nail olmağa çalışır (Həsənov, Ağayev, 2007).

İnsanların qarşılıqlı fəaliyyət formalarından biri əl-ələ verib çalışmasıdır, yəni həmrəylikdir. Həmrəylik dedikdə könüllülük əsasında hər kəsin ətrafdakı insanların nailiyyətləri ilə maraqlanması, bir-birinə qarşılıqlı kömək və yardım göstərməsi, bir güc, etimad, bərabər hüquqlu tərəfdaşlıq nəzərdə tutulur. Bu halda ümumi və fərdi maraqlar vəhdət təşkil edir. Təbii ki, belə olduqda kollektivçilik ayrıca insanın şəxsiyyətini kölgədə qoymamalı, hamının rifahı, meyil və maraqları nəzərə alınmalıdır. Xeyirxahlıq bizə ulu babalarımızdan əmanət qalmış çox böyük sərvətdir.

Məsələn, keçmiş dövrlərdə hər bir adam evinin qapısı önündə tut ağacı əkərmiş. Yol kənarlarında meyvə bağları salarmış. Bulaq çəkmək, körpü salmaq, mədrəsə tikməyi və s. imkanlı adamlar özlərinə borc bilərlərmiş. İndiki kimi nəqliyyat vasitələrinin olmadığı o zamanlarda uzaq səfərə çıxan adamlar sərin bulaq suyundan içər, ağacların meyvələrindən yeyər, kölgəsində dincələr, bu bulağı çəkən, bu ağacları əkən xeyirxah insanlar haqqında xoş sözlər deyirdilər. İnsanlar müxtəlif sosial-mədəni köklərə, dini əqidələrə malikdirlər. Həyatın istənilən problemi və ya hadisəsi haqqında, sözsüz ki, onların həmişə müxtəlif fikir və ideyaları olacaqdır. İnsanın baxış müxtəlifliyinə dözümlü münasibəti və öz mövqeyini ətrafdakılara hörmətlə ifadə etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür dünyagörüşə malik şəxsi dözümlü (tolerant) insan adlandırırlar. Professor Mübariz Əmirovun araşdırmasında vurğulan ki, tolerant olmaq – digər insanların ideyalarını, fəaliyyətini və həyat tərzini həyatın rəngarəngliyi kimi qəbul etmək, əks baxışlara səbirlə yanaşmaq deməkdir. Tolerant insan fikir ayrılıqlarını dialoq prosesində aydınlaşdırır və istənilən mübahisəni müzakirə və inandırma yolu ilə həll edir. Tolerantlıq, insan hüquqlarının həyata keçirilməsinin, sülhə nail olmağın ayrılmaz və mühüm ünsürüdür. Tolerantlıq güclü əlaqələr yaradır, daha sıx əməkdaşlığa yol açır, insanların həmrəyliyinə möhkəmləndirir. Tolerantlıq ədavəti və fikir ayrılığını aradan qaldırmağa kömək edir, zorakılığa və hədə-qorxuya qalib gəlir, cəmiyyətdə təhlükəsizlik hissini təmin edir. Tolerant insan öz rəqiblərinə hörmətlə yanaşır. Sizin başqalarını bağışlamağa gücünüz çatırsa, deməli, lazım gəldikdə onlar da sizi bağışlaya biləcəklər.

Nəticə

Şəxsiyyət problemi elmin müxtəlif sahələrində çalışan alim və mütəfəkkirlərin illərlə diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemlərdən biri olmuş və müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Müasir psixologiyada şəxsiyyət, onun fəallığı, formalaşması, strukturu kimi məsələlər, ümumiyyətlə, şəxsiyyət anlayışının mahiyyəti barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bu bir daha həmin problemin mürəkkəb və çətin olduğunu təsdiq edir. İnsanlar tək-cə gözlərinin rənginə, səslərinin tembrinə, barmaq izlərinə və s. görə deyil, şəxsiyyətlərinin xarakteristikasına görə də bir-birlərindən fərqlənirlər. İnsanları gözlərinin rənginə, səslərinin tembrinə və ya digər biofiziki xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə etməyə nisbətən onları bir şəxsiyyət kimi xarakterizə etmək olduqca çətinidir. Şəxsiyyət anlayışı mürəkkəb anlayışdır. Onun adekvat şəkildə

anlaşılmasının çətinliyi bir sıra amillərlə bağlıdır. Həmin mühüm amillərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

1. İnsan şəxsiyyəti maddi və toxunula bilən, hiss edilən deyildir. O, bir sıra amillərin, şəraitin, imkanların və determinantların təsiri altında formalaşan psixoloji törəmədir.

2. İnsan şəxsiyyəti bir sıra amillərin təsirinə məruz qalsa da yalnız onlardan asılı bir törəmə kimi şərh oluna bilməz, çünki o, formalaşdığı həmin əsası dialektik olaraq rədd edir.

3. İnsan davranışının determinasiyasında şəxsiyyətin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi barədə çoxlu nəzəriyyə və konsepsiya mövcuddur ki, bunların bir çoxunun «şəxsiyyət» anlayışını şərh etməsi ziddiyyətlidir.

4. Nəhayət, şəxsiyyəti anlamaq insan fenomenini anlamaqla birbaşa əlaqədardır. Şəxsiyyət yalnız o zaman insanın əsası, özəyi kimi, onun başlıca parametri, onun eyniləşdirmə vasitəsi kimi şərh oluna bilər ki, antropologiya və insan haqqında biliklər insanın öz təbiətini anlamaq səviyyəsinə yüksəlmiş olsun. Lakin bütün bu qeyd olunanlar heç də şəxsiyyətin tədqiqi imkanlarının mümkün olduğunu rədd etməyə imkan vermir. Əksinə, şəxsiyyət problemi barədə son nəzəri və eksperimental tədqiqatlar onun öyrənilməsi imkanlarını artırır. «Şəxsiyyət» sözü Azərbaycan, rus və ingilis dillərində maraqlı və faktiki olaraq eyni etimologiyaya malikdir. Azərbaycan dilində «şəxsiyyət» sözü öz əsasını ərəb sözü olan «şəxs» sözündən götürmüş və hər hansı bir konkret şəxsi, simanı bildirir. Rus dilində «şəxsiyyət» (личност) sözü də «liçina» (üz, sifət) sözləri ilə bağlıdır. İngilis dilində «şəxsiyyət» mənasını ifadə edən «personality» sözü öz əsasını iki latın sözündən – «per» və «sona» sözlərindən götürmüşdür ki, bu da bir növ «vasitəsilə danışır» mənasını ifadə edir.

Sonralar qədim Yunanıstanda və Roma imperiyasında bu söz teatr tamaşasında aktyorun «maskası» şəklində özünü bürüzə vermişdir. Adətən səhnə hərəkətindən asılı olaraq «masqa» dəyişilir, aktyor rola daxil olur. Lakin yalnız xeyli vaxt keçdikdən sonra «persona» sözü hazırki dövrdə daşdığı mənə yükünü daşımağa başlamış, «personality» – «şəxsiyyət» mənasında işlənməyə başlanmışdır.

Qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, insanın şəxsiyyəti birbaşa və dolay mənada onun siması, sifətidir. Birbaşa mənada insanın siması, sifəti onun başlıca identifikatorudur. Məhz onun xətləri, formaları, çevrəsi və digər xüsusiyyətləri əsasında bir adamı başqasından fərqləndirir, onun hansı yaş kateqoriyasına mənsub olduğunu müəyyənləyir bilir. Təsadüfi deyildir ki, şəxsiyyəti eyniləşdirməklə bağlı bütün sənədlərdə onun sifətinin (üzünün) şəkli olması tələb edilir. Bununla yanaşı olaraq bizim sifətimiz emosiyalarımızın, hisslərimizin, əhvalımızın, vəziyyətimizin, istəklərimizin ifadəçisinə çevrilir, o bizə tək verbal yolla deyil, qeyri-verbal yolla da, zəngin mimiki imkanlarımızın köməyi ilə də ünsiyyətə girmək imkanı verir. Dolay mənada, insan şəxsiyyəti onun «ruhunun», başqa sözlə, onun bütün psixi təzahürünün «sifətidir». İnsana məxsus olan fərdi-psixoloji xassələrin təzahür xüsusiyyətlərinə, onun ünsiyyət üslubuna, davranışına, fikir və ideyalarına görə onu aydın eyniləşdirməyimiz və onun gələcək davranışının istiqamətini proqnozlaşdırmağımız heç kimdə şübhə doğura bilməz.

Bütün yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, şəxsiyyət fərdin özünü cəmiyyətlə eyniləşdirməsinə imkan verən davamlı fiziki və psixi xarakteristikasının məcmusundan ibarətdir. Şəxsiyyət insanın psixoloji siması olub, şüura, mənləyə malik olan, öz hərəkətlərinə cavabdeh, ictimai münasibətlərin fəal iştirakçısı olan adamdır. Şəxsiyyət müəyyən ictimai-tarixi dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən, gerçəkliyi dərk edib müəyyən istiqamətdə dəyişdirən, ünsiyyətə girməyi bacaran konkret canlı insandır.

Şübhəsiz ki, cəmiyyətin özü daimi fəaliyyətdə olan orqanizmlərdən ibarət olduğu üçün xarakter etibarilə dəyişkəndir. Buna görə də bu mühitin əsas aparıcı siması olan şəxsiyyət haqqında fikirlər indiyə qədər olduğu kimi, bundan sonra da müxtəlifliyi ilə inkişaf etməkdə davam edəcəkdir. Belə bir deyim var: “Zaman şəxsiyyəti, şəxsiyyət tarixi yaradır”. Lakin hesab edirəm ki, “şəxsiyyət zamanın axarını özünəməxsus şəkildə dəyişə bilər, ona yeni forma, məzmun verən, ona yeni üslub gətirən və yeni dəyişkən çalarlarla bəzəyən sosial fenomendir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. (2011). Pedaqoji psixologiya. Bakı.
2. Əliyeva F., Məmmədova Ü. (2014). Müasir təlim texnologiyaları. Bakı.
3. Süleymanova A. (2014). Təhsilin əsasları. Bakı.
4. Hənzəyev M. (2003). Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı.
5. Həsənov A., Ağayev Ə. (2007). Pedaqogika. Bakı.

Göndərilib: 27.04.2023

Qəbul edilib: 12.06.2023